

IV. SOCIALINIS DARBAS SU RIZIKOS GRUPĖMIS

MARGINALINĖS GRUPĖS – SOCIALINIO DARBO DALYKAS

Monika Urmonienė

Kauno technologijos universitetas, Socialinių mokslų fakultetas, Sociologijos katedra
K. Donelaičio g. 20, 3000 Kaunas
Telefonas 8 37 30 01 14
Elektroninis paštas umonika@takas.lt

Pateikta 2002 m. birželio 27 d.

Parengta spausdinti 2002 m. spalio 16 d.

Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Socialinio darbo fakulteto Psichologijos katedros profesorius habil. dr. Viktoras Justickis ir Kauno technologijos universiteto Socialinių mokslų fakulteto Sociologijos katedros profesorius habil. dr. Arvydas Virgilijus Matulionis

Santrauka

Šiame straipsnyje analizuojami marginalizacijos proceso veiksniai ir šio proceso įtaka individui bei visuomenei. Ypač daug dėmesio skiriama socialinio darbo su marginalinėmis grupėmis reikšmei.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmoje dalyje analizuojamas marginalizacijos procesas šiuolaikinėje visuomenėje ir marginalumo įtaka socialinei žmogaus raidai.

Antroje dalyje atskleidžiami marginalizacijos proceso veiksniai, lemiantys socialinio darbo su marginalinėmis grupėmis ypatumus, iš kurių socialinio darbo praktikai ypač reikšmingi *socializacija*, *socialinė izoliacija* ir *stigmatizacija*.

Socialinio darbuotojo funkcijos bei įgūdžiai, reikalingi dirbant su marginalinėmis grupėmis, atskleidžiami trečioje straipsnio dalyje. Pagrindinis socialinio darbuotojo uždavinys dirbant su marginalinėmis grupėmis – suderinti visuomenės bei marginalinių grupių tikslus ir lūkesčius padedant už visuomenės ribų esantiems žmonėms tapti visateisiais, lygiaverčiais visuomenės nariais.

Pagrindinės sąvokos: socializacija, stigmatizacija, marginalumas, socialinis darbas

Įvadas

Marginalumo sąvoka įvairiais funkciniais aspektais vartojama daugelyje mokslinio pažinimo sričių, ypač socialiniuose moksluose. Autorės nuomone, socialinio darbo sričiai apibrėžti labiausiai tinka sociologinis *marginalumo* sąvokos apibrėžimas.

Sociologai šiuo terminu apibūdina tarpinę individo padėtį visuomenės sluoksnyje, grupėje ar klasėje, skatinančią nedalyvauti socialiniame gyvenime.

Marginalinės grupės – tai socialinės grupės, esančios tarp dviejų socialinių sluoksnių ir pasižyminčios socialinio statuso neapibrėžtumu. Šiuo požiūriu yra tam tikras skirtumas tarp marginalų, kurie gimdami socialiai „paveldi“ marginalinį statusą, ir marginalų, kurie tokiais tampa dėl visuomenėje vykstančių socialinių pokyčių. Sociologų ir psichologų tyrimai rodo, kad įvairioms marginalinėms grupėms priklausantys žmonės nesugeba lanksčiai reaguoti į pokyčius visuomenėje ir savarankiškai prie jų prisitaikyti. Marginalinių grupių atstovams būdingas nesugebėjimas savarankiškai spręsti gyvenimo problemų, skatinantis fizinį ir dvasinį degradavimą (Slovar–spravočnik po socialnoi rabote, 2000, p. 156). Šie žmonės tampa atstumti ir nereikalingi normaliai visuomenei. Marginaliniam statusui būdinga socialinė izolia-

cija, ryšių sumažėjimas ir socialinės aplinkos susiaurėjimas. Dėl to su marginalinėmis grupėmis būtina dirbti įvairaus pobūdžio socialinį darbą.

Taip pat būtina analizuoti kitas su marginalumu susijusias sąvokas, pavyzdžiui, *socializacija*, *stigmatizacija*, *socialinė izoliacija*, nes jų turinys ir jį apibūdinantys požymiai gali parodyti socialinio darbo reikmes, padėti numatyti jo kryptis.

Šio straipsnio tikslas – remiantis literatūros analize atskleisti socialinio darbuotojo funkcijas, kurias jis turi atlikti dirbdamas su marginalinėmis grupėmis. Socialinės atskirties bei pagalbos už visuomenės ribų atsidūrusiems žmonėms teikimo problemos tampa vis aktualesnės šiuolaikinėje visuomenėje. Šis straipsnis – pirmasis bandymas pateikti socialinio darbo su marginalinėmis grupėmis teorinius aspektus.

Marginalizacijos procesas

Pastebėta, kad nestabilumo sąlygomis pablogėja didelės visuomenės dalies socialinis–ekonominis statusas. Socialinės struktūros pokyčiai susiję su tų, kurie atsidūrė už normalaus socialinio gyvenimo ribos, sluoksnio padidėjimu. Šis sluoksnis nuolat didėja, sukeldamas visuomenės dezorganizaciją ir skatindamas socialinę–psichologinę, o neretai ir visišką tam tikros žmonių grupės izoliaciją. Be tradicinės bedarbių, neįgaliųjų, pagyvenusių žmonių, nusi-kaltėlių ir valkatų marginalizacijos, marginalizacija Lietuvoje vis dažniau paliečia žmones tų visuomenės sluoksnių, kurie anksčiau buvo stratifikacinės skalės viršuje. Šių žmonių išsilavinimas, pajamos, turto valdymas, rekreacinės galimybės ir kiti socialinio statuso rodikliai anksčiau buvo gana geri. Šiandien tarp marginalinių grupių atsidūrė vadinamieji „naujieji vargšai“: kultūros, sveikatos apsaugos ir švietimo sričių darbuotojai, mokslininkai, karininkai, taip pat aukštos kvalifikacijos darbininkai, ypač turintys inžinerinį–techninį išsilavinimą. Į marginalizacijos procesą įtraukiama visa visuomenė ir tai tampa stabiliu socialinės įtampos katalizatoriumi bei tolesnės santykių destabilizacijos šaltiniu.

Marginalumas skatina gebėjimų ir gabumų mažėjimą. Tai susiję su socialinio statuso pasikeitimu. Dažnai žmonės, atsidūrę sunkioje padėtyje, paliekami likimo valiai. Dažniausiai lieka nepatenkinti jų socialiniai poreikiai: savęs išreiškimas, pripažinimo ir apsaugos siekimas. Tokiu atveju atsiranda socialinis reiškiny, kurį sociologas E. Durkheimas pavadino *anomija*. Tai tam tikros moralinės tuštumos jausmas, normų nebuvimo būseną, kuri atsiranda tuomet, kai žmogaus viltys (jo vertybės) viršija tikrąsias jų įgyvendinimo galimybes (socialinę padėtį). Žmogus, negalėdamas pasiekti norimų vertybių dėl išteklių stokos, gali įvairiai reaguoti į vidinę įtampą: prisitaikyti prie susidariusios padėties (to padarinys – alkoholizmas, narkomanija, prostitucija), imtis kitokios, neįprastos veiklos (siekti tikslų nelegaliais būdais), atsisakyti tikslų, pasitraukti (pavyzdžiui, valkatauti), pasipriešinti (sąmoningai siekti keisti struktūras). E. Durkheimas teigia, kad kiekvienas gyvas organizmas gali egzistuoti ir jaustis laimingas tik tada, kai jo poreikiai visiškai patenkinami. Šiuo atveju svarbi žmonių pastangų ir poreikio patenkinimo lygio yra pusiausvyra. E. Durkheimo nuomone, galimybių ribas tenkinant poreikius gali nustatyti tik visuomenė. Anomijos būseną E. Durkheimas sieja su visuomenės dezorganizacija.

Marginalumo veiksniai

Amerikiečių sociologas R. Parkas, tyrinėdamas etninius konfliktus, pirmasis pavartojo *marginalaus žmogaus* sąvoką. Jo nuomone, marginalams būdingas abejojimas savo asmenybės vertingumu, santykių su draugais neapibrėžtumas, nuolatinė baimė būti atstumtam, neapibrėžtų situacijų vengimas, uždarumas, vienišumas, didelis polinkis svajoti, perdėta ateities ir rizikingų situacijų baimė, įsitikinimas, jog aplinkiniai su jais elgiasi neteisingai bei nesugebėjimas džiaugtis gyvenimu (Shibutani, 1969, p. 475).

Žmonės, kuriems priskiriamas marginalo statusas, susiduria su moralinių nuostatų formavimosi sunkumais. Marginalas susiduria su dilema: kaip bepasielgtų, vis tiek atsiras nepatenkintų jo poelgiu.

Analizuojant marginalizacijos procesą šiame straipsnyje ypač daug dėmesio skiriama *socializacijos*, *socialinės izoliacijos* ir *stigmatizacijos* veiksniams, kurie lemia socialinio darbo ypatumus.

Socializacija – tam tikrų žinių, gebėjimų, normų ir vertybių perėmimo procesas, leidžiantis žmogui tapti asmenybe. Socializacijos procesas tęsiasi visą žmogaus gyvenimą. Dėl socializacijos žmogus gali tenkinti savo poreikius ir tapti visateisiu visuomenės nariu (Sociologinės enciklopedinės slovar, 2000, p. 307). Amerikiečių sociologas T. Parsonsas socializaciją apibūdina kaip procesą, kuriems vykstant žmogus tampa socialinės visuomenės dalimi įgydamas tam tikrą socialinį statusą, visumą.

Amerikiečių sociologinės mokyklos atstovų nuomone, socializacijos procesui atskleisti ypač reikšmingas asmens prisitaikymas, kuris sociologijoje suvokiamas kaip žmogaus prisitaikymo prie kultūrinių, socialinių ir psichologinių socialinės aplinkos veiksnių procesas (Valickas, 1997, p. 98).

„Kiekvienas individas gimsta objektyvioje socialinėje struktūroje ir susiduria su reikšmingais kitais individais, atsakingais už jo socializavimąsi. Reikšmingi tie, kurie tarpininkauja jam ir šitam pasauliui, keičia šį pasaulį jį perduodami. Jie atrenka tam tikrus jo aspektus pagal jų pačių užimamą padėtį socialinėje struktūroje, taip pat pagal individualius, biologiškai nulemtus jiems būdingus bruožus” (Berger, Luckman, 1999, p. 165). Vaikas iš žemesniosios socialinės klasės perima ne tik jos požiūrį į socialinį pasaulį, bet ir jos šio pasaulio suvokimo ypatumus. Toks socialinio pasaulio suvokimas ypač būdingas žmonėms, kuriems marginalo statusas yra įgimtas.

Analizuojant socializacijos procesui įtakos turinčius veiksnius svarbi E. Durkheimio mintis, jog pagrindinis vaidmuo socializacijos procese tenka visuomenei. „Visuomenė gali egzistuoti tik tuomet, kai jos nariai yra vienuodūs, todėl visuomenėje egzistuoja tam tikri šablonai” (Mudrik, 2000, p. 20).

Socializacijos proceso metu žmogus gali perimti įvairiausias elgesio formas, tarp jų ir nepageidaujamas. Galima išskirti tokias asmenybės socializacijos ypatumus lemiančių veiksnių grupes (Valickas, 1997, p. 15), į kurias, autorės nuomone, būtina atsižvelgti socialinio darbo praktikoje:

- Psichobiologiniai veiksniai (konstituciniai–somatiniai asmenybės ypatumai, fiziniai defektai, pavyzdžiui, neįgalūs asmenys);
- Socialiniai ir psichologiniai veiksniai (auklėjimo ypatumai, asmenybės padėtis asmeninių santykių sistemoje; žiniasklaidos poveikis, pvz., nusikaltėlių, homoseksualų, atžvilgiu);
- Individualūs ir asmenybiniai veiksniai (vertybių sistemos ypatumai, savęs vertinimo lygis, savireguliacijos sugebėjimai, pvz., narkomanų, alkoholikų, suicidų atveju);
- Socialiniai ir ekonominiai veiksniai (nestabili ekonominė padėtis, pvz., bedarbių, benamių, elgetų atveju).

Dėl šių veiksnių keičiasi žmogaus asmeninės savybės, poreikiai, vertybės, nuostatos, taip pat fizinė išvaizda. Socializacijos eigai bei jos sutrikimams įtakos turintys veiksniai lemia ir marginalinio statuso formavimąsi. Nesėkmingos socializacijos atveju žmogaus savęs kūrimo procesas virsta savęs naikinimu, kurio padarinys – fizinė, dvasinė ir socialinė degradacija.

Socialinė izoliacija pasireiškia socialinių ryšių susilpnėjimu ar visišku išnykimu bei socialinio atstumo tarp tam tikros marginalinės grupės ir visuomenės atsiradimu. Žmogus šiuo atveju jaučiasi bejėgis, negalintis patenkinti savo poreikių bei įvykdyti visuomenės keliamų reikalavimų. Socialinė izoliacija dar labiau sustiprėja, jei žmogus nesulaukia pagalbos, kurios viena iš rūšių – socialinis darbas, o visuomenėje suformuojama nuostata, jog šis žmogus kitoks, dažniausiai blogas, kad tokių žmonių reikia vengti. Galima teigti, jog socialinė izoliacija tampa gynybos mechanizmu, saugančiu nuo visuomenės puolimo.

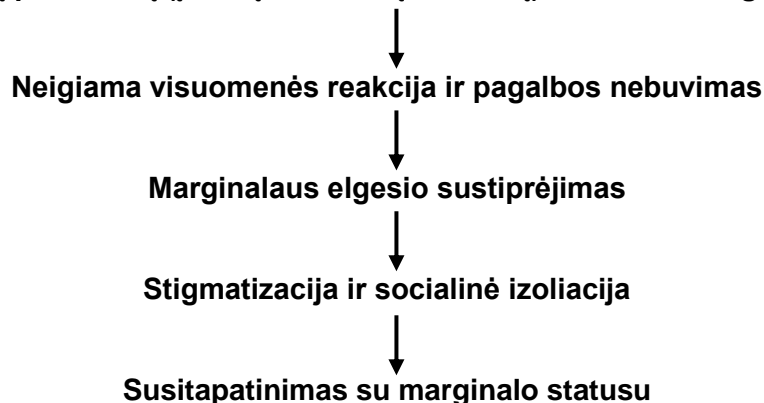
Susiformavus tam tikrai nuostatai individo ar marginalinės grupės atžvilgiu šiems žmonėms neišvengiamai pritaikoma tam tikra „etiketė” – **stigma**. Ši „etiketė” liudija esant labai nepriimtina elgesį bei savybes ir izoluoja individą nuo kitų žmonių. Sociologijoje stigmatiza-

cijos teorijos tiria žmonių tapimo marginaliais procesus remiantis žmonių, kurie nustato taisykles ir siekia jas taikyti, bei šias taisykles pažeidinėjančių (asocialių) žmonių sąveika.

Autorės manymu, pagrindinės stigmatizacijos teorijų nuostatos glūdi E. Durkheimio teiginyje, jog socialinių reiškinių, įskaitant ir marginalinio elgesio priežastis, reikia ieškoti socialinėje erdvėje, t. y. ne tik materialinių reiškinių srityje, bet ir individų sąmonėje. Remdamiesi šiomis nuostatomis stigmatizacijos teoretikai įrodinėja, kad marginalų elgesį reikia aiškinti kaip tam tikro individui suteikto statuso (vaidmens, teisių, pareigų, veiklos garantijų visumos) įgyvendinimo padarinį (Urmonienė, 2001, p. 165).

Marginalo statusas žmogui dažnai tiesiog priskiriamas, nes visuomenėje sukuriama socialinis marginalumo stereotipas – žmonių sąmonėje ankstesnės patirties sukurtas ir schemiškai supaprastintas beveik nesikeičiantis tam tikro socialinio objekto (žmogaus, žmonių grupės, jų elgesio, socialinio reiškinio) vaizdinys, dažnai atkuriamas kaip išankstinis nusišaltymas, vienpusiškas nepagrindinių vertinamo objekto požymių reikšmės padidėjimas. Galima teigti, jog šiuo atveju, be pirmųjų marginalumo priežasčių, pavyzdžiui, skirtingų kultūrinių, psichologinių, psichopatologinių ir kitokių socialinių veiksnių, yra ir antrinių priežasčių, kurių veikimas priklauso nuo to, kaip valstybė ir visuomenė bei jos grupės reaguoja į marginalų elgesį. Kaip vienas iš reagavimo būdų galėtų būti veiksminga socialinė parama, leidžianti žmogui sau padėti bei tapti aktyviu keitimosi proceso dalyviu. Priešingu atveju žmogus susitapatina su visuomenės priskirtu marginalo vaidmeniu ir sėkmingai kopija marginalumo karjeros laiptais:

Pirmųjų priežasčių (įvairių socialinių veiksnių) nulemtas marginalumas

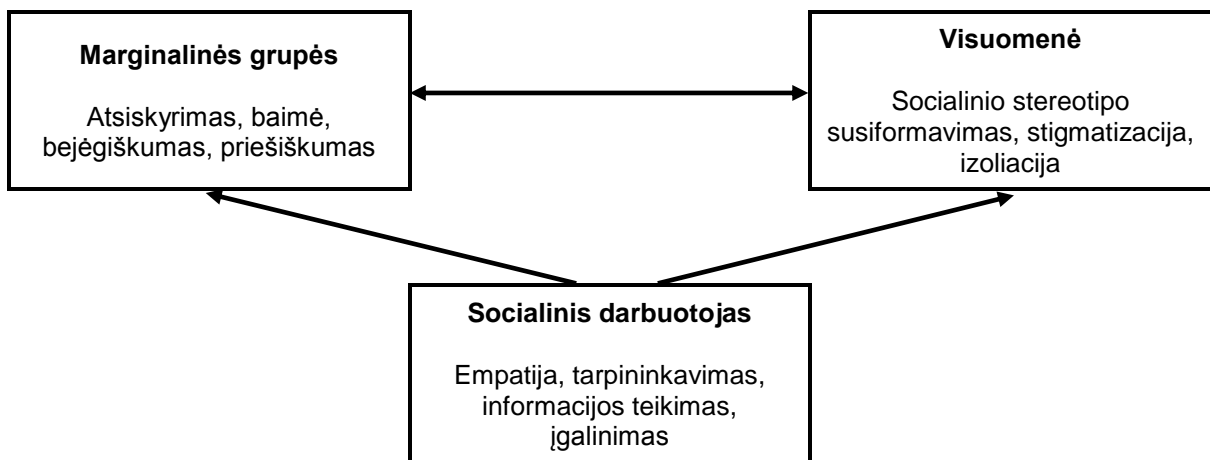

Marginalizacijos pavojingumas visuomenei pasireiškia ne dėl naujo socialinio statuso, o dėl asmens netinkamo elgesio padarinių, referentiškai veikiančių žmogaus asmenybės deformaciją: iš pradžių keičiasi žmogaus požiūris, įsitikinimai, vėliau – elgesio normų suvokimas ir vertybių sistema. Keičiasi tam tikro žmogaus elgesio motyvai, pervertinami gyvenimo tikslai, visuomenėje priimtų normų reikšmingumas ir priimtumas. Dėl tam tikrų priežasčių (skyrų, nedarbo, ryšių su draugais ir artimaisiais nutrūkimo) vietos gyvenime netekęs žmogus ima jos ieškoti kitokiais būdais, o tai vienaip arba kitaip keičia ir patį žmogų. Šiuos ieškojimus dažnai lydi stresas, depresija, psichikos sutrikimai. Padariniai priklauso nuo žmogaus sugebėjimo prisitaikyti, gyvenimo nuostatų stabilumo. Didelę įtaką turi išorinė aplinka, suteikianti žmogui vienokių arba kitokių galimybių arba atimanti paskutinę viltį.

Socialinis darbas su marginalinėmis grupėmis

Autorės nuomone, svarbiausias vaidmuo šalinant marginalumo padarinius tenka socialiniam darbui, kurio pagrindinis tikslas – gražinti klientui sugebėjimą savarankiškai veikti tam tikrame socialiniame kontekste. Dirbant su marginalinėmis grupėmis svarbu suvokti, jog šie žmonės – ne beviltiškos aukos, nereikalingos visuomenėje, o žmonės, dėl vienokių ar kitokių priežasčių nesugebantys tinkamai atskleisti savo sugebėjimų. Juk, kaip rašo japonų psichologas T. Shibutani, „bet kurioje kultūroje svarbiausi laimėjimai įvyksta socialinių pokyčių laikotarpiu, o didžiausias šių laimėjimų indėlis būna marginalų“ (Shibutani, 1969, p. 479).

Dirbdamas su marginalinėmis grupėmis socialinis darbuotojas tampa marginalinių grupių ir visuomenės tarpininku. Pagrindinis socialinio darbuotojo uždavinys – suderinti visuomenės bei marginalinių grupių tikslus ir lūkesčius padedant už visuomenės ribų esantiems žmonėms tapti visateisiais, lygiaverčiais visuomenės nariais:

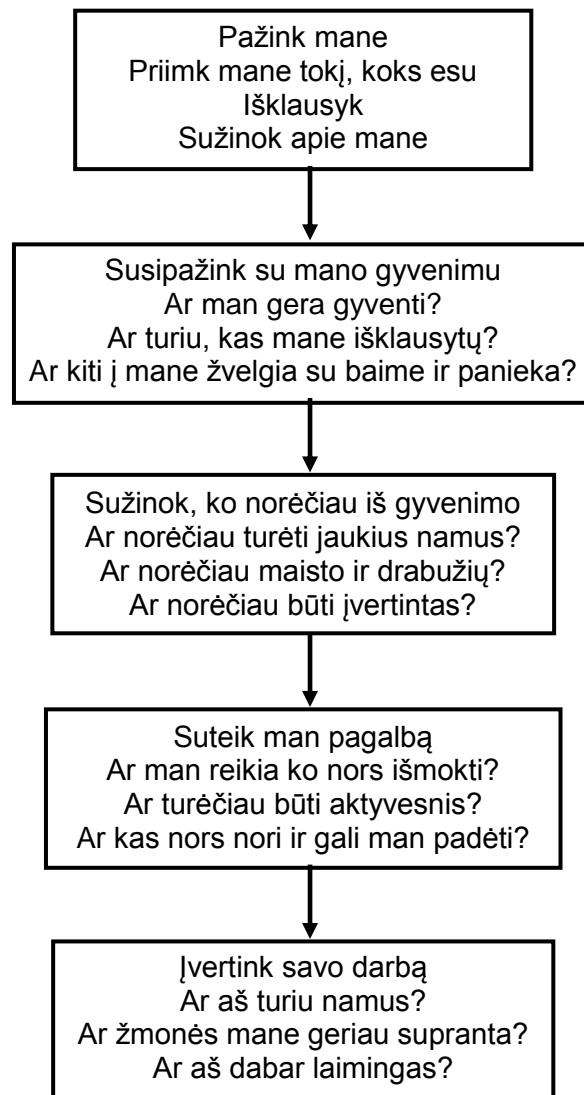
Empatija – kitų žmonių išgyvenimų, elgesio ir jausmų supratimas, „įžengimas į klientų gyvenimą“ siekiant „pajusti jų vidaus pasaulio pajutimo jausmą“ (Sutton, 1999, p. 71). Empatija ypač svarbi dirbant su marginalinėmis grupėmis. Kiekvienai marginalinei grupei būdingi tam tikri ypatumai, lemiantys socialinio darbo specifiką. Norėdamas suteikti kvalifikuotą pagalbą socialinis darbuotojas turėtų būti susipažinęs su atskiros marginalinės grupės specifiška. Kita vertus, reikia nepamiršti, jog kiekvienas žmogus – individuali asmenybė, kuriai galima padėti tik esant abipusiam pasitikėjimui ir priimant ją tokią, kokia yra.

Įgalinimas – asmeninės arba politinės galios didinimas siekiant, kad individai imtųsi veiksmų pagerinti savo gyvenimą (Johnson, 2001, p. 277). Įgalinimo strategija naudinga dirbant su už visuomenės ribų atsidūrusiais žmonėmis, nes jie neturi reikiamų įgūdžių grįžti į visuomenę. Įgalinimas – marginalaus žmogaus motyvavimas, mokymas, įtikinimas, jog jis turi įgūdžių, reikalingų integruojantis į visuomenę ir turi teisę naudotis visuomenės ištekliais, reikalingais normaliai socialiai funkcionuoti.

Tarpininkavimas – pagalba, teikiama siekiant gauti reikiamas paslaugas. Šiuo atveju socialinis darbuotojas įvertina situaciją, kartu su žmogumi ieško problemos sprendimo galimybių, suteikia reikalingą informaciją, padeda gauti institucijų paramą bei pasinaudoti esamais ištekliais.

Kadangi socialinis darbuotojas yra visuomenės ir už visuomenės ribų atsidūrusio žmogaus tarpininkas, **informacijos teikimas** yra abipusis. Socialinis darbuotojas dirba su marginalinėmis grupėmis, todėl gali suteikti informaciją visuomenei ir jos institucijoms apie šias grupes, jų poreikius ir reikalingą paramą. Marginalinėms grupėms priklausantiems žmonėms socialinis darbuotojas suteikia informaciją apie visuomenės išteklius, padedančius integruotis į visuomenę.

Apibendrinant socialinio darbo su marginalinėmis grupėmis reikšmę ir reikalingumą galima išskirti pagrindinius už visuomenės ribų esančio žmogaus lūkesčius, susijusius su socialiniu darbuotoju (Cymru, 2000):

Išvados

Įvairioms marginalinėms grupėms priklausantys žmonės nesugeba lanksčiai reaguoti į pokyčius visuomenėje ir savarankiškai prisitaikyti. Marginalinių grupių atstovams būdingas nesugebėjimas savarankiškai spręsti gyvenimo problemų, kuris skatina fizinį ir dvasinį degradavimą. Šie žmonės tampa atstumti ir nereikalingi normaliai visuomenei.

Be tradicinės bedarbių, neįgaliųjų, pagyvenusių žmonių, nusikaltėlių, valkatų marginalizacijos, marginalizacija Lietuvoje vis dažniau paliečia žmones tų visuomenės sluoksnių, kurie anksčiau buvo stratifikacinės skalės viršuje. Į marginalizacijos procesą įtraukiama visa visuomenė ir tai tampa nuolatiniu socialinės įtampos katalizatoriumi bei tolesnės santykių destabilizacijos šaltiniu.

Marginalumą skatinančios priežastys gali būti ne tik pirminės, pavyzdžiui, skirtingi kultūriniai, psichologiniai, psichopatologiniai ir kitokie socialiniai veiksniai, tačiau ir antrinės, kurių veikimas priklauso nuo to, kaip valstybė ir visuomenė bei jos grupės reaguoja į marginalų

elgesį. Vienas iš reagavimo būdų galėtų būti veiksminga socialinė parama, leidžianti žmogui padėti pačiam sau bei tapti aktyviu keitimosi proceso dalyviu. Pagrindinis socialinio darbuotojo uždavinys dirbant su marginalinėmis grupėmis – suderinti visuomenės bei marginalinių grupių tikslus ir lūkesčius, padėti už visuomenės ribų esantiems žmonėms tapti visateisiais ir lygiaverčiais visuomenės nariais.

LITERATŪRA

1. **Berger P. L., Luckman T.** Socialinis tikrovės konstravimas. – Vilnius, 1999.
2. **Cymru C.** Tarp žmonių. – Vilnius, 2000.
3. **Johnson L. C.** Socialinio darbo praktika. Bendrasis požiūris. – Vilnius, 2001.
4. **Sutton C.** Socialinis darbas, bendruomenės veikla ir psichologija. – Vilnius, 1999.
5. **Urmonienė M.** Stigmatizacijos įtaka marginalinio elgesio formavimuisi // Sociologija: praeitis, dabartis, perspektyvos. Mokslinės konferencijos medžiaga. – Kaunas, 2001.
6. **Valickas G.** Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. – Vilnius, 1997.
7. **Мудрик А. В.** Социальная педагогика. – Москва, 2000.
8. **Словарь**–справочник по социальной работе. – Москва, 2000.
9. **Социологический** энциклопедический словарь. – Москва, 2000.
10. **Шибутани Т.** Социальная психология. – Москва, 1969.

MARGINAL GROUPS – THE OBJECT OF SOCIAL WORK

Doctoral Candidate Monika Urmonienė

Kaunas Technological University, Lithuania

Summary

Marginal groups are social groups between different social stratifications. Members of these groups are outsiders in the society. Special attention is paid to the factors of the process of marginalization, which are vital important to social work, i.e. socialization, social isolation and stigmatization. The goal of the social work with marginal groups is to find certain conciliation between the needs of the society and members of marginal groups and to help them become full and equal members of the society. Basic functions of social work with marginal groups are empathy, giving an opportunity, information and mediation.

Keywords: socialization, stigmatization, marginality, social work